

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української мови
Київського університету
імені Бориса Грінченка

ДЕРИВАЦІЙНА ПАРАДИГМА НЕОЛОГІЗМІВ ПРОЗИ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

В останні десятиліття творчість О. Гончара була предметом низки лінгвістичних досліджень. У виконаних студіях експліцитно показано структурно-семантичні особливості та функціонально-стилістичні аспекти індивідуально-авторських номінацій з оцінно-якісною відмінною рисою персонажів, процесуальності, що є засобом впливу на читача, формування життєвих цінностей тощо [10; 8; 1; 7]. Дослідники обґрунтовують уживання малопродуктивних словотвірних моделей для реалізації ідейно-художнього задуму творів, що є «авторським осмисленням дійсності» [10, с. 77]. На думку Н. Сологуб, тенденція до експресивності в цьому разі порушує регулярність, кодифікованість моделі. Аналогія, таким чином, виступає інструментом оказіонального словотворення, способом реалізації експресивності [10, с. 82]. Новітні розвідки в основному експлікують експресивний мовний матеріал художньої прози письменника «із контекстом» [8, с. 152], ілюструють класифікацію авторських неологізмів-прислівників [7], структурно-семантичні особливості та стилістичні функції лексичних інновацій тощо [5].

Прикметно, що сучасна україністика поповнилася дослідженнями відомих мовознавців О. Стишова, В. Чабаненка, А. Нелюби, Ж. Колоїз та ін. Їхні розвідки охоплюють дериваційне поле оказіональних лексем, розглядається (насамперед у моделях слів-новотворів) здатність номінувати поняття, дії та явища із суб'єктно-оцінним значенням. Так, В. Чабаненко вважав неолексеми «продуктом індивідуальної мовотворчості, своєрідним авторським експромтом» [11, с. 13], що відрізняє їх від кодифікованих денотатів. Проте зауважимо, що художній твір насамперед сприяє соціалізації особистості, формує певні засади моралі, і це цілком обґрунтовує походження неологічних лексичних словоформ, які, на думку Ж. Колоїз, беруть участь у формуванні підтекстових естетичних смислів [6, с. 258]. В. Чабаненко виділяв чотири групи неолексем залежно від способу моделювання: за морфологічним і лексико-семантичним способами, а також міжслівного накладання та за комбінованим способом [11, с. 15]. На думку С. Жарко, стилістичні неологізми сприяють виокремленню мови художнього твору, зокрема, підтверджують ставлення автора до негативних проявів суспільства [5, с. 51–55.]

Показово, що О. Поповою розроблені теоретичні засади лінгвостилістичного трактування експресивних оказіоналізмів [8, с. 150–154]. Нам імпонують зауваги дослідниці про ступінь оказіональності, класифікацію значень оказіональних лексем, їх динаміку, що тісно пов'язана з порушенням нормативності словотворення [8, с. 152–153].

Проте невирішеними залишаються показники реалізації експресивності окремих словоформ, які тісно пов'язані з переміщенням окремих афіксів у межах граматичних структур лексичних одиниць, що досі не зафіксовані словотвірною системою української мови.

Дериваційна парадигма художньої прози О. Гончара продовжує викликати зацікавлення насамперед способами моделювання оказіоналізмів, що забезпечує виражальну спроможність передачі дії, стану, поведінки героїв.

Завдання розвідки – проаналізувати моделювання неолексем, виробити теоретичні засади формування дериваційної парадигми художньої прози О. Гончара.

Дериваційне поле оказіоналізмів-неологізмів письменника аналізуватимемо з огляду на рівні транспозиції афіксів з одного словотвірного типу морфологічного ряду до іншого, що забезпечує продукування неолексем із порушенням граматичних обмежень.

Перший рівень транспозиції посідають префікси; їх сполучуваність з основами певних морфологічних рядів усупереч нормам словотворення української мови продукує неолексеми, наприклад, *антибублик*, *антиніч*, *антикрутіїство*, *непризер*, *переїсторик* тощо. Відомо, що продуктивний в українській мові іншомовний префікс *анти-* вживається з основами іменників, прикметників і має значення «проти». Пор.: «<...> на всякого Бублика *антибублик* потрібен. На *крутіїство* – силу *антикрутіїства*» [2, с. 225]. Натомість префікс *не-* в українській мові відзначається малопродуктивністю в сполученні з іменниками, в основах іменників, прикметників указує на заперечення; обмеженістю відзначається у творенні іменників префікс *пере-*, оскільки він поширений здебільшого в основах дієслів і вказує на повторення дії. Приєднання дієслівного префікса *про-* з указівкою на дію «крізь щось» до основи узуальної лексеми *пити* та суфікса *-ак-* має своїм результатом продукування оказіоналізму на позначення осіб із негативною соціальною поведінкою (*пропьяка*). Префікс *без-* у новотворах із субстантивною основою вказує на відсутність чогось, номінує ознаки, виражені відносними прикметниками (*безетикетний*, *безмускульні*, *безпомильний*). «*Яцубі просто душа болить дивитись, яка його донька худа, дмухни – й полетить за вітром, плечі стирчать, руки тоненькі, безмускульні...*» [3, с. 135]. Префікс *з-* продуктивний в основах дієслів, тоді як сполучуваність з іменниковою основою продукує оказіоналізм *зцілителька*. «*Оце наша зцілителька, – сказала до Ягничка з усмішкою сестра, коли залишилися доснідувати вдвох на веранді*» [4, с. 90].

Малопродуктивний в українській мові префікс *о-* вживається переважно в значенні «на викінчення чогось» у дериватах, похідних від різних основ (вербальних, ад'єктивних, субстантивних): *ожсвавів*, *озлидніти*, *опоряджувальних*, *опоганили*, *осамотнілий*, *осквернена*, *ославу*, *ошелешений*; указує на обсяг, поширення, розростання,

розповсюдження чогось. «Я опоганена, мене опоганили, я не смію, не маю тут права стояти» [2, с. 38]; «Таку славу пустила на Єлку по селу, що інші жінки стали поглядати на неї з підозрою» [2, с. 41]; «Це приголомшило його, ошелешило, ранило в саме серце» [4, с. 47–48]; «<...>, бо хлопець звів тонкі брови звеселіло, ожсвавів, не приховуючи зацікавлення» [4, с. 133]. Прикметно, що неолексема **замир'я** також має експресивне забарвлення, спричинене заміною префікса **пере-** на **за-**: «Саме панувало тимчасове **замир'я**, племена не виявляли бойовничості, і Назон міг безтровожно заглиблювались у їхні степи» [4, с. 47–48].

Видається суперечливим твердження про утворення оказіоналізму **неремстиво** від основи дієслова **ремствувати** додаванням частки **не-** та суфікса **-иво-** [5, с. 217–221]. На наше глибоке переконання, мотивувальною основою денотата **неремстиво** виступає якісний прикметник **неремстивий**, позаяк прислівники способу дії здебільшого утворюються від основ якісних прикметників.

Наступний рівень транспозиції афіксів охоплює денотати з перенесеним суфіксом **-ець**, що вживається на позначення осіб за родом діяльності, фахом, до мотивованої основи відад'єктивних дериватів: відряджений – **відрядженець**, винуватий – **винуватець**, висунутий – **висуванець**, вродливий – **вродливець**, заблукалий – **заблуканець**, зачіплянський – **зачіплянець**, підтоптаний – **підтопталець**, прибулий – **прибулець**, фальшивий – **фальшивець**. «А до Володьки вона з таким проханням: чи не міг би він, як свій-таки зачіплянець, зайти з нею до найстаршого тут начальства, щоб видали амністію козам: вони ж дітям металургів молоко дають!» [2, с. 57]; «Прибульці, сприйнявши спокійно цей жарт, присіли біля старого, загомоніли» [2, с. 52]; «Винуватець того, що скоїлось, поки що був залишений на волі» [4, с. 172]; «Дізнавшись, що відрядженець, можливо, вже зараз десь над Гімалаями летить, Лобода виказав радість» [2, с. 59]; «Бригадир реставраторів, цуплявий підтопталець у береті, умовляв селищан підписати йому якогось акта, виправдальним тоном пояснював на майдані, чого роботи було тоді заморожено» [2, с. 99]; «<...> Баглайха все дивилась на нього: такий виріс красень, вродливець» [2, с. 223]; «<...> Інна запропонувала свою чистеньку, відведену їй матір'ю світличку, одначе прибулець відмовився рішуче» [4, с. 87]; «Є такий крутіло, фальшивець, словоблуд, зустрінеться десь тобі пика мерзенна, повзуча, що вік би її не бачив, не людина – гидота» [4, с. 92]. Приєднання суфікса **-ниці-** до основи акцентованого акузатива **гектар** утворює денотат **гектарниця** на позначення особи жіночої статі, яка обробляє гектари землі; до основи акцентованого локатива **утоплення** – **утопленняця**, рятування – **рятівниця**, поле – **полільниця**. «То кінським хвостом підніме, то розпустить, як утопленняця...» [3, с. 11]; «Танкіст, дівора, зігнута полільниця на вгороді» [2, с. 45]. Уживання малопродуктивних суфіксів, зокрема, **-оват-** з основою номінатива іменника **сухар** утворює оказіональний характер якісного прикметника **сухарюватий**.

Окрему групу іменникових денотатів складають фемінітиви з експресивно-розмовним відтінком, наприклад: **баламутка**, **зоотехнічка**, **медичка-початківка**, **морехідка**, **ледарки**, **переучка**, **потоптанка**, **рекордистка**, **ялівками тощо**. «Наклеять, ще й підпишуть: тунейда, без певних занять»; «Що ви, ледарки, собі думаєте? Невже так і жити зібралися ялівками?» [4, с. 109]; «<...>, в матері мимовіль ворухнувся сумнів, чи не Варварині це штучки, може, навмисне викликають медичку-початківку, щоб перевірити, чи вміє вона хоч банки приліпити до пуття» [4, с. 109].

Уживання малопоширеного суфікса **-чук-** з іменниковою основою продукує денотат чоловічого роду з авторською характеристикою неповноліття персонажу або малоліття; недорослості – з афіксом **-ят-**, наприклад: **баглайчата**, **лелечат**, **чабанчуки**, **чабанята**, **кавунцята**. «На подвір'ї повно малечі, чабанчуків та чабанят безштанних, повно качат, курчат, кролят, чабанські собаки лацаться, всюди пір'я біліє, а над пір'ям, над курчатками-качатами, над відкритою літньою кухнею-кабичкою, що вся шкварчить і пашисть, – над усім цим ясніє добра, всеобіймаюча материнська посмішка» [3, с. 10]; «Жінки регочуть, регочуть і чабанята, і Тоня сміється, позираючи раз у раз на брата, як він на все це реагує» [3, с. 17]; «Ану, що це тут у пазусі за кавунцята!» [2, с. 32].

Накладання оцінно-негативних відтінків словотворчого суфікса **-ище-** й основи твірного дієслова підсилює експресивні конотації дериватів (**юрмище**, **багровище**, **грайвище**, **роботяга**, **багнище**, **гульбище**, **куширища**, **вогнище**, **стійбище**). «Чи, може, уві сні бачить місто своє без сажі, без хмаровища рудих заводських димів, що ними, певне, й сьогодні окутає Зачіплянку, бо «лисячі хвости» азотнотукового повернулися, розпушилися в цей бік» [2, с. 20].

Дериваційне поле авторських новотворів представлено денотатами з суфіксом **-ість**, що вказують на абстрактність понять, процесів. Оказіональність досягається поєднанням суфікса з твірними основами не лише іменників, а й прикметників і дієслів, що є послабленням норми, наприклад: **доконечність**, **невідчепність**, **незабутність**, **забортність**, **непривітність**, **химерність**, **ясність**. «У незабутність людина йде!» [4, с. 54]; «<...> й помітила, що її невідчепність була йому приємна, з'явилося у ньому щось схоже на певність у собі і, <...>, гордовито він ступав поруч з Інною під оцінливими поглядами бригади, наближаючись з нею до місця роботи» [4, с. 77–78].

Третій рівень транспозиції художня проза О. Гончара експлікує корпусом власне авторських юкстапозитів, компонентами яких є узуальні іменники з емоційно-оцінним значенням характеристизатора щодо основного узуального слова, наприклад: **людина-авоська**, **людина-кремій**, **людина-кристал**, **людина-основа**, **людей-піджаків**, **брехуни-мисливці**, **друг-ідеаліст**, **горе-раціоналізатор**, **тигри-людожери**, **чвара-п'янюга**, **грубіян-бруднолайко тощо**. «Яка душевна потреба спонукає їх, замість особи цілком реальної, законно списаної, народженої творити для себе ще якусь іншу людину, **людину-амулет**?»; «<...> навіщо потрібен ще вигаданий, нафантазований Ягнич, майстер нестаріючих сорока літ, **людина-легенда**?» [4, с. 125]; «До чого терпляча людина, цей Ягнич, – чувся розмірений голос лікаря, – вперше зустрічаю такого: **кремій-людину**» [4, с. 41]; «<...>, і не ввело в оману Ві-

руньку перше враження: *постала перед нею людина справжня, людина-кристал*» [2, с. 147]; «*Кожен крок вона пам'ятає з тих його марширувань, кожен сумовитий усміх, що він їй майже непомітно посилав з-під вусів, проходячи повз неї в строю серед таких, як і сам, людей-піджаків*» [2, с. 152]; «*Дошкульно висміює якогось горе-раціоналізатора, що пропонує всі труби звести в одну і відводити той дим кудись*» [2, с. 221]; «*<...> всюди ввижаються мені переплетені зміїні клубки, і про тигрів-людоджерів, звичайно, згадалось*» [2, с. 246]; «*<...> куди важливішим для нас був він сам у своїй простій і мудрій людській сутності: людина-основа, вузлов'яз життя*» [4, с. 206]. Як бачимо, в аналізованих юкстапозитах характеристикатор займає постпозицію відносно головного узусу, проте в поодиноких випадках – препозицію (*горе-раціоналізатор, креміль-людина*), що сприяє посиленню експресивності, вираженості в суб'єктно-оцінювальній функції. Крім того, в аналізованих текстах відстежуємо денотати-юкстапозити на позначення різних реалій життя, бачимо індивідуально-авторське значення, що його надає узус-характеризатор основному слову (*громам-блискавицям, істина-правда, жартами-перемовками, шепоти-благання, провалля-безодня, переливи-оксамити*). «*Люд загомонів схвалою, жартами-перемовками, залопотів оплесками, а хор під орудою завідувача Палацу культури зустрів цей вибір новою хвилиною співу*» [4, с. 213].

Четвертим рівнем транспозиції морфем є композитні утворення, моделювання яких здійснюється за допомогою двох узусів, причому новоутворений денотат набуває оказіональності завдяки негативному конотативному значенню одного з компонентів, що може знаходитися в препозиції до нормативної лексеми. На нашу думку, суперечливим є твердження про порушення норми системного словотворення, що викликане поєднанням з іменниковою основою (морда) дієслівної форми 3-ої особи однини (моче) [5, с. 51–55]. «*У неділю жодна п'яна компанія не мине криниці, щоб не повстромляти в неї свої п'яні пики... Буває, що пробують дістати той скарб, бо ніби ж зовсім близько бачить котрийсь мочеморда шаблю і держак інкрустований, але тільки сягне рукою у воду, як dna вже й нема ...*» [3, с. 182]. Вищеназвані денотати є результатом морфолого-синтаксичної деривації, одна з одиниць-лексем має експресивне забарвлення, що надає слову оказіональності. Серед оказіональних лексем є моделі, утворені поєднанням дієслівної й іменникової основ, що є синтаксичним словосполученням, наприклад: *батькопродавець, гонивітерка, грошолюби, грушотрус, зайдисвіта, книгогризи, мочеморда, озокамилювач, пустомолотство, рибохвати, юшкоїд, чарколюб*; а також на основі подібності, схожості (*песиголовець*). Авторські оказіоналізми-неологізми сприяють утвердженню життєвих позицій письменника, засудженню негативних проявів суспільства. «*І якби знали ті юшкоїди, що про них передумає Зачіплянка, доки вони потай працюють ложками, якби дочули, <...>, то, мабуть, і ложки їм у роті позастрявали б, кістками подавилися би їдці*» [2, с. 64]; «*А як я до батькопродавця можу бути добрим?*» [2, с. 68]; «*І що мене не для пустомолотства в міськраду селищами послано*» [2, с. 97]; «*Самому ж братись за пляшку просто незручно, просто ще подумують, що чарколюб*» [2, с. 113]; «*Хуліган, зайдисвіт, а наша за ним, я ж бачу, мре...*» [4, с. 90]; «*Колючки на ні, як вухналі, рідко знайдеться який-небудь малий грушотрус, щоб зохотився між ті вухналі забратись*» [4, с. 113]; «*Вони тоді вам цілий день трудитимуться... Без зарплати. І без трудоднів. Не те що ми, грошолюби*» [3, с. 25]; «*Давши лад риби, настаням, підійшли до них рибалки, стали жартувати над Сухомлином, що добрі, мовляв, з окозामीлювачів виходять юшковари*» [3, с. 273]; «*Уночі при місяці більше, ніж судень, вражає тебе оце розкішне зачіплянське бароко кетяжистих акацій та виноградного буйнолістя*» [2, с. 7]; «*В інших чвари бувають та бійки. По судах та комітетах бігають, а в них злагода, доброжиток, неохололе кохання*» [2, с. 10].

Відхиленням від словотвірної норми є продукування денотатів – прислівників способу дії, похідних від прикметників (*молочно, мускулясто* тощо). «*Білі яблука щік поблискують, і плечі біліють, купаючись у місячній молоці, і здається – пахне від неї молочно*» [2, с. 9]; «*А садки блищатимуть мускулясто гіллям, вітер ганятиме їх, і сонце неповним блиском, наче пригашене, блищатиме у вирвищі заюженого неба*» [2, с. 25].

Показовим є вживання відабредіатурних денотатів, утворених продуктивним способом, що графічно правильно передані автором, наприклад: *емтеєсівські* (похідний від МТС), *оонівські* (похідний від ООН), *ентеєр* (похідний від НТР). «*Комбайни різних марок – і давні, ще емтеєсівські ветерани, і сучасні хвалені комбайнерами «Колоси» та «Ниви» – вирухтувались перед токовищем у ряд, вже вільні від роботи, стоять, спочивають*» [4, с. 107]; «*Про справи оонівські йшлося*» [4, с. 134]; «*Тож будуймо системи, обводнюймось, зрошуймо – спасибі тобі, ентеєр!*» [4, с. 120].

Отже, корпус авторських неолексем О. Гончара експлікує денотати, утворені шляхом транспозиції афіксів до основ, семантика й граматичні властивості яких певною мірою не відповідають нормам системного словотворення. Продуктивністю відзначаються неолексеми-оказіоналізми, композити, юкстапозити для передачі суб'єктивно-оцінювального ставлення автора до зображуваного в тексті, для формування засобами слова моральних цінностей співіснування в суспільстві.

Література:

1. Богуцька Г. Авторські неологізми у творах Олесея Гончара / Г. Богуцька, С. Регушевський, М. Разумейко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine51-6.pdf>.
2. Гончар О. Собор / О. Гончар. – К. : Вид-во «Дніпро» – 1989. – 270 с.
3. Гончар О. Твори в 5-ти томах. Т. V / О. Гончар – К. : Вид-во «Дніпро» – 1966. – 480 с.
4. Гончар О. Твори в 6-ти томах. Т. VI / О. Гончар. – К. : Вид-во «Дніпро» – 1988. – 703 с.
5. Жарко С. Словотвірні особливості індивідуально-авторських номінацій у творах О. Гончара / С. Жарко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Соціальні комунікації», 2013. Вип. 13. – С. 51–55.

6. Колоїз Ж. Індивідуально-авторські інновації як стилістичний засіб національної сміхової культури / Ж. Колоїз // Література. Фольклор. Проблеми поетики : Зб. наук. праць. – Вип. 18. – Ч. 2 : Питання менталітету в українській літературі. – К. : Акцент. – 2004. – С. 258.
7. Пашко Л. Суфіксальні авторські неологізми-прислівники, які співвідносяться з іменниками, у творах О. Гончара / Л. Пашко // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : Научно-методический сборник. – Вип. IX. К 80-летию профессора О.Е. Ольшанского. Ч. 1 / Отв. ред. В. Глущенко. – Славянск : СГПИ, 2001. – 209 с.
8. Попова О. Експресивна своєрідність оказіоналізмів Олеса Гончара / О. Попова // Наукові записки – Вип. 81(3). Серія: Філологічні науки (Мовознавство): 34 ч. – Кіровоград : РВВКДПУ ім. В. Винниченка. – 2009. – 430 с.
9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.
10. Сологуб Н. Мовний світ Олеса Гончара / Н. Сологуб. – К. : Наук. думка. – 1991. – 140 с.
11. Чабаненко В. Норми словотворення і мовна експресія / В. Чабаненко // Мовознавство. 1980. – № 2. – С. 13–20.
12. Чабаненко В. Стилістика експресивних засобів української мови : [монографія] / В. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Анотація

В. ЗАЄЦЬ. ДЕРИВАЦІЙНА ПАРАДИГМА НЕОЛОГІЗМІВ ПРОЗИ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

У статті проаналізовано моделювання авторських лексем художньої прози О. Гончара. Розглянуто ступінь способів творення неологізмів. Визначено рівні транспозиції префіксів, суфіксів. Зазначено способи словотворення юкстапозитів, композитів.

Ключові слова: неологізм, денотат, трансформація, морфема, композит, юкстапозит.

Аннотация

В. ЗАЕЦ. ДЕРИВАЦИОННАЯ ПАРАДИГМА НЕОЛОГИЗМОВ ПРОЗЫ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

В статье проанализировано моделирование авторских лексем художественной прозы О. Гончара. Рассмотрена степень производных неологизмов. Определены уровни транспозиции префиксов, суффиксов. Указаны способы словообразования юкстапозитов, композитов.

Ключевые слова: неологизм, денотат, трансформация, морфема, композит, юкстапозит.

Summary

V. ZAIETS. THE DERIVATIONAL PARADIGM OF NEOLOGISMS IN PROSE OF OLES HONCHAR

The article analyzes the modeling author's lexemes in a fiction prose of O. Honchar. Considered the degree of creation of neologisms. The levels of transposition of prefixes, suffixes were determined. Listed ways of word formation, yukstapozyt, composites.

Key words: neologisms, denotation, transformation, morpheme, composite, yukstapozyt.